

УДК 1(477)(092)

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-88-92](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-88-92)

Лобач Володимир

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-9397-598X>

ДУХОВНА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

A Розкрито спробу сформувати моральні цінності українського суспільства на основі духовної спадщини Григорія Сковороди, які можуть бути покладені при визначенні пріоритетів розвитку української освіти у процесі виховання учнівської молоді. Пропонується визначена національна ідея як основа при формуванні світоглядних і виховних пріоритетів розвитку української освіти. Звертається увага на виховний ідеал української молоді, що надає можливість проводити цілеспрямовану виховну роботу. Вказується на суттєвий недолік у виховній роботі, що продовжується з радянських часів і має атеїстичну спрямованість.

Ключові слова: вищі духовні цінності; саморозвиток; виховна робота; виховний ідеал; національна ідея; загальнолюдська мораль

S **Lobach Volodymyr. The spiritual heritage of Hryhorii Skovoroda as a source of the moral values development in Ukrainian society.**

The article revealed an attempt to develop the moral values of Ukrainian society on the basis of the spiritual heritage of Hryhorii Skovoroda, which can be set when determining priorities for the development of Ukrainian education in the process of educating young students. A defined national idea is proposed as a basis for the formation of worldview and educational priorities for Ukrainian education development. Attention is drawn to the educational ideal of Ukrainian youth, which provides an opportunity to conduct purposeful educational work. It is pointed out a significant deficiency in educational work, which has continued since Soviet times and has an atheistic orientation.

Key words: highest spiritual values; self-development; educational work; national idea; humanity moral

Лобач Володимир Петрович, голова громадської організації, Полтавське міське товариство Періхів «Радела», Україна

Lobach Volodymyr, Head of the public organization, Poltava City Society of the Roerichs «Radela», Ukraine

E-mail: vol.lobach19@ukr.net

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями. На теперішній час в українському суспільстві відсутні сформовані моральні пріоритети, які б відображали загальнолюдські духовні цінності та національну культурну ідентичність. У практичному застосуванні української освіти переважає тенденція до надмірної насиченості освітнього процесу знаннями на шкоду духовному розвитку молоді людини. Залишається актуальним питання, що потрібно більше українському суспільству інтелектуал чи гармонійно розвинена особистість?

Звертаючись до творчої спадщини Григорія Сковороди та до напрацювань сучасної української педагогічної науки, можемо визначитись щодо можливих шляхів вирішення зазначеної проблеми.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій за темою дослідження засвідчує, що предметом наукового осмислення вчених різних поколінь стали подвижницьке життя,

багатогранна творча діяльність, філософські й педагогічні погляди та й сама особистість Григорія Савича Сковороди. Зокрема, різнобічним аспектам його багатого творчого доробку присвятили свої наукові розвідки Д. Багалій, О. Дзевєрін, Н. Дічек, М. Євтух, М. Закалюжний, І. Зязюн, І. Іваньо, В. Ідзьо, П. Кононенко, Г. Куса, О. Любар, О. Мишанич, Ф. Науменко, С. Новосад, С. Русова, М. Стельмахович, Л. Ткаченко, Д. Чижевський, В. Шевчук та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття.

Відносно скромні результати досягнуті на теперішній час у вихованні учнівської молоді можна пояснити тим, що відсутнє належне розуміння щодо суб'єктності виховного процесу та загальної його мети. В освітньому процесі переважає перенасичення учнівської молоді знаннями на шкоду їхньому духовному розвитку. В українському суспільстві ще не сформувалося остаточне розуміння щодо загальної мети, на основі яких духовних пріоритетів

воно має будувати своє майбутнє та виховувати молоде покоління.

Основна мета даної статті полягає у спробі сформулювати моральні цінності українського суспільства у значній мірі на основі духовної спадщини Григорія Сковороди, які можуть бути покладені при визначенні пріоритетів розвитку української освіти у процесі виховання учнівської молоді.

Викладення основного матеріалу дослідження. Людина постає не як просте віддзеркалення природних процесів, а як живе утворення Всесвіту, потенційні можливості якої належить активізувати через власне волевиявлення.

Думки про нескінченність людини показують невіддільність духовно-гуманістичної традиції Олеса Бердника від української мисленнєвої традиції. Адже в концепції людини як мікрокосмосу великий український філософ Григорій Сковорода також стверджує нескінченність людини в нескінченному макрокосмі. Причому вона сама є цим макрокосмом. Співпадіння мінімуму і максимуму Миколи Кузанського, тотожність мікрокосму і макрокосму Г. Сковороди, а далі – тотожність альфи і омеги у Тейяра де Шардена трансформує можливості людини в осягненні нескінченності й подолання своєї кінечної атомарності [3, с. 10].

Ось тобі друге народження і пряме створення! «Дух Святий зійде на тебе...», тобто невідчутний, інший, новий, вічний, словом, скажи: «Останній Адам є дух животворний» [9, с. 47].

Якщо «всі діла його у вірі», тоді й чоловік, богом створений, є невідчутним. Дух духа творить. «Народжене із духа є духом» [там само].

Стосовно світобудови Григорій Сковорода пише наступне. Глянемо тепер на всесвітній світ цей як на звеселяючий дім вічного, як на прекрасний рай із незлічених садів, ніби вінець із віночків, чи машинице, що з машинок складається [4, с. 16]. А я бачу в ньому єдине начало, як один центр і один розумний циркуль у їх множині [там само, с. 16].

Та коли це начало і цей центр є всюди, а коли його ніде немає, то бачу в цьому цілому світі два світи, які становлять один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і зруйнівний. Цей – риза, а той тіло, цей – тінь, а той – дерево; цей – речовина, а той – образ, тобто основа, що містить речовинну грязь, як малюнок має свою фарбу [там само, с. 16].

Отже, світ у світі – це вічність у тліні, життя у смерті, бадьорість уві сні, світло в пітьмі, у неправді істина, у плачі радість, у відчаї надія [там само, с. 16]. І так завжди все йде у безкінечність. Все наповнююче начало і світ цей, будучи тінню його, границь не має [там само, с. 16].

Відносно духовного поняття «серця» Григорій Сковорода пише: «І серце, взяте в образ, як корінь життя, оселя вогню й любові [там само, с. 17].

А що є справжня людина? Григорій Сковорода пише: «Думка або серце є дух, володар тіла, господар дому. Ось

справжня людина!» І далі: «Біблія є думки Божі, це є вічне серце, а *серце вічне є й людина вічна*. «Помисли серця його в рід і рід» [там само, с. 55].

Григорій Сковорода дає відповідь на питання що є людина вільна: «Тлінний кумир обмежений, закритий тісною. *Духовна ж людина вільна*. У висоту, в глибину, в ширину літає без меж. Не заважають їй ні гори, ні ріки, ні моря, ні пустелі. Проводить віддалене, прозирає приховане, заглядає у минуле, проникає в майбутнє, ходить по поверхні океану, входить зачиненими дверима. Очі її голубині, орлині крила, прудкість оленя, лєвова відвага, вірність горлиці, вдячність лелеки, незлобність ягняти, швидкість сокола, журавлина бадьорість. Тіло її – діамант, смарагд, сапфір, яшма, фарсис, кришталь і рубін. Над головою її літає седмиця Божих птахів: дух смаку, дух віри, дух надії, дух милосердя, дух поради, дух прозріння, дух чистосердя. Голос її – голос грому. Несподіваний, як блискавка і як шумний буремний дух. «Де хоче, дихає» [там само, с. 46].

Про що мріяв Григорій Сковорода, в якій країні він сподівався у майбутньому жити? «Республіка, в якій хотів би жити і я, *буде країною любові, дружби, праці!* У ній не має бути ворогування й рабства... Усе загальне, спільне... Закони гуманні, мудре велике братерство, спілка співдружності людей, об'єднаних за покликанням і стремлінням, – ось що таке республіка, яка прийде на зміну царству темряви» [5, с. 5].

Який на теперішній час ми можемо спостерігати морально-правовий стан у країнах світу? Відомий громадський діяч України Віктор Андрущенко у своєму дослідженні зазначав, що «Не можна не помітити і різкий спад *морально-правової культури* країн на кожному континенті світу. Основна причина тому – неконтрольоване суспільством прагнення до збагачення будь-якою ціною. У країнах колишнього СРСР, соціалістичного табору, та соціалістичного табору світу набуло масового характеру, стан своєрідної хвороби, яка витісняє з життєвого простору мораль, заступає релігію, руйнує правову систему, фактично нівелює можливості всіх регулятивних механізмів життєдіяльності людини і суспільства.

Не є виключенням й Україна. Криза моралі і права, руйнація судової системи, недовіра до всіх владних структур, а головне – недовіра й людини до людини досягла такого рівня, коли основним правилом, а може, навіть і законом загальним орієнтиром стали норми, вперше висловленим давньоримським письменником Т. Плавтом (250 до н. е. – 184 до н. е.) «людина людині вовк». Вона відображає вияв крайнього егоїзму людини, вкрай відчутне на ставлення одне до одного, переваження в її життєдіяльності самокорисливих інтересів і потреб. Згідно з егоїзмом, задоволення людиною *особистого інтересу* розглядається як вище благо. Це «вище благо» є нічим іншим як крайнім спотворенням людської природи. Саме воно є системно-опорним для всієї ситуації соціальної турбулентності й становить основну загрозу цивілізаційній цілісності. Подолання

означеної загрози, відродження людського обличчя цивілізації, є завданням світового масштабу. *Людство має повернутися обличчям до гуманізму*» [1, с. 15].

Видатний український педагог В. Сухомлинський у справі формування особистості молодшої людини об'єднаними зусиллями сім'ї та школи теж надавав надзвичайно велике значення. «Суспільне виховання, – підкреслював він, – це сімейно-шкільне виховання» [10, с. 449]. «Пора і батькам, і вчителям глибоко усвідомити, що ні школа без сім'ї, ні сім'я без школи не можуть справитися з витонченими, найскладнішими завданнями становлення людини» [там само, с. 432].

Важко не погодитися з висновком В. Сухомлинського, що «Вся справа в одній дуже важливій закономірності морального виховання. Якщо людину вчать добру – вчать розумно, наполегливо, вимогливо, в результаті буде добро. Вчать злу (дуже рідко, але буває й так), у результаті буде зло. Не вчать ні добру, ні злу – все одно буде зло, тому що людина народжується істотою, здібною стати людиною, але не готовою бути людиною. Людиною її потрібно зробити». І далі: «Відносно до подоби людської, – писав А. Луначарський, – усі ми «є тільки матеріалом, тільки болванками, які потрібно сформувати, але болванками живими, що носять свій ідеал у собі самих». «Наша задача, продовжує В. Сухомлинський, полягає в тому, щоб на цих людських заготовках, поставлених природою, виходили тільки справжні люди» [там само, с. 120].

Отже, В. Сухомлинський покладає повну відповідальність за виховання молодшої людини на школу, сім'ю та на суспільство в цілому, і аж ніяк на окрему особистість. Вважаємо, що зазначена грубо матеріалістична теза, що базується на комуністичній ідеології є помилковою і не витримує критики навіть якщо врахувати лише світоглядні погляди видатного українського письменника-гуманіста, філософа і мислителя, просвітителя і педагога, предтечі нового українського письменства Григорія Сковороди.

Звернемося до історії освіти Полтавщини, наприклад, із метою визначення моральних пріоритетів у виховному процесі. У 2004 р. відбулася обласна науково-громадська конференція «Проблеми духовного виховання учнівської молоді». Вона була організована та проведена Координаційною радою Співтовариства громадських організацій м. Полтави, Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, Полтавським державним педагогічним університетом імені В. Г. Короленка. За її результатами були прийняті рекомендації, в яких наголошувалося, що лише зусиллями педагогів навчальних закладів неможливо вирішити проблему духовного виховання учнівської молоді на високих морально-етичних принципах.

На конференції констатувалось, що в українському суспільстві панують перш за все задоволення матеріальних потреб та отримання почуттєвих насолод, що призводить до ворожнечі, задрощів, злоби, агресивності і лихослів'я,

викривляє уявлення про морально-етичні цінності, прав та обов'язки людини. Такий стан веде до деградації як окремої особистості, так і всього суспільства в цілому [6, с. 74].

Зверталася увага на те, що на 2004 рік вища і середня школи не мали ефективної системи виховання особистості, яка б гуртувалася на її свідомому саморозвитку. Наголошувалося, що у навчально-виховному процесі недостатньо уваги приділялося інтелектуальному розвитку особистості, де б інтегрувався розум і вищі почуття. Мистецтво самостійного мислення може допомогти народитися новій людині, людині третього тисячоліття – Людині Духовній.

Учасники конференції констатували, що конкретні напрями наукової та практичної діяльності в області духовного становлення особистості потребують подальшого розвитку та вдосконалення. Учасники конференції рекомендували звернути особливу увагу на використання у духовному вихованні молоді творчу спадщину митців Полтавщини та України, надавати пріоритет тим творам, які мають найбільшу художню цінність, і не допускати тих, що наносять шкоду здоров'ю людини і суперечать принципам загальнолюдської моралі, а також орієнтуватись у своїй роботі на «Виховний ідеал української молоді», який полягає у наступних духовних принципах:

1. Розвинуте свідоме почуття національного патріотизму, що ґрунтується на любові до своєї Батьківщині, свого народу, досконалому знанні української історії, української мови та української культури.
  2. Оволодіння кращими надбаннями світової культури.
  3. Прагнення до самовдосконалення:
    - свідоме сприйняття загальнолюдських етичних норм і дотримання їх у своєму житті;
    - доброзичливість і тактовність у стосунках з іншими, повага до індивідуальної свободи та людської гідності;
    - відчуття краси і гармонії;
    - розвинутий інтелект і різні види мислення;
    - творчий підхід до вирішення проблем і особиста відповідальність за прийняте рішення.
  4. Дотримання здорового способу життя як основи духовного розвитку та самовдосконалення особистості.
  5. Розширення свого світогляду на основі сучасних наукових досягнень.
  6. Вдосконалення творчих здібностей та обдарувань, формування конкурентоздатної особистості, спроможної працювати в сучасних ринкових умовах.
  7. Надання пріоритету духовним, культурним і природним цінностям, а також суспільно-громадській діяльності на противагу еґоїстичним інтересам [6, с. 75].
- З метою вдосконалення форм і методів духовного виховання учнівської молоді, на матеріалах історичної спадщини українського народу, досягнень педагогічної науки, новітніх педагогічних технологій проблемам духовного виховання в Україні сьогодні приділяється певна увага.

За минулий період на законодавчому рівні були прийняті закони, які встановили пріоритет при використанні української мови у державних установах, у засобах масової інформації, у періодичних друкованих виданнях.

Разом з цими здобутками поки що відсутні належні податкові пільги для книжкового видавництва, що також стримує розвиток україномовного середовища.

У той же час духовна криза сучасної цивілізації – криза релігії й моралі, науки і культури, філософії й освіти, інших форм духовно-практичного освоєння світу.

Означені світові процеси переломлюються й в Україні. В умовах розв'язаної росією війни та проведеної анексії Криму та частини території Донбасу, що спричинили масові вбивства, руйнації людських доль, матеріальних і духовних цінностей загострили моральні відносини в українському суспільстві з втратою «духовних орієнтирів, своєрідних опор, на яких тримається людина в життєвому просторі і часі» [2, с. 8].

У поточному році 24 лютого почалася повномасштабна агресія проти України збройними силами російської федерації. Ця подія у багатьох викликала здивування. Виникли питання: «Чому так сталося?», «Навіщо?», «З якою метою?». І до цього часу мабуть не знаходять задовільної відповіді. Бо на здоровий глузд ця війна не потрібна ні російському народу, ні тим більше українському. Безумовно, історія дасть остаточні відповіді на всі ті запитання, що нас будуть хвилювати.

Звернемо увагу на те, що військові дії російської воєнщини відбуваються з нечуваною жорстокістю по відношенню перш за все до мирного українського населення з руйнацією об'єктів забезпечення їхньої життєдіяльності.

Російська пропаганда імовірно перевершує за рівнем брехливості навіть нацистську гебелівську пропаганду. Російські верховоди не можуть правдиво пояснити мотивів своїх дій ні своєму населенню, ні світові. Очевидно інше, що ці події сталися не випадково і що до цієї війни вони готувалися заздалегідь.

Україна зараз знаходиться в епіцентрі світової економічної, екологічної та ідеологічної кризи. Своїми діями російська федерація прагне порушити світові демократичні устої, загальнолюдські цінності та чесноти, знищити фізично носії української культури та українську націю. Нав'язати народам світу свою тоталітарну систему управління, що ґрунтується на праві грубої сили.

Те, що нинішня цивілізація знаходиться на зламі природно-історичних епох із 1596-річними циклами, з 532-річним періодом і 7890-річним циклом, починаючи вже з 2015 року, ми можемо завдячувати відкриттю видатному українському вченому, археологу і культурологу, доктору історичних наук Миколі Чмихову [4, с. 173–174].

Також звертаємо увагу й на деякі застереження, що є у Вченні Жива Етика, яке було надано людству у минулому

XX столітті, «... діти Мої повинні бути мудрими у битві. Об'єднання народів прийде у битві» [7, с. 37].

«Знову забули про битву Божу, ніхто не сидить у школі під час приступу ворога. Зараз час складніший, ніж думаєте. Ніколи ворожнеча не була так сильна. Ворожнечі сили раси не підкоряються Року. Відходяча раса губить обраних нащадків, і Ми мусимо зберегти їх. Рок може бути полегшений, і битва може бути завершена скоріше... Ніщо не зупинить Руку Творця Нового ступеню миру» [7, с. 43].

Російські ідеологи проголошують свій народ, який начебто є месією для інших народів світу. Разом з цим у Вченні Живой Етики пишеться про наступне: «Хтось чекає месію для одного народу – це невігластво, бо еволюція планети має лише планетарний розмір. Саме явище всесвітності повинно бути засвоєно» [7, с. 48].

Ознаки Нового світу будуть наступними: «Чи захоче хто йти утруднено чи зрозуміє корисність співпраці, але напрям еволюції залишиться незмінним. Буде процвітати світове оновлення, співпраця, взаємодопомога, община» [8, с. 105]. Під терміном «община» маються на увазі як звичайні кооперативні об'єднання, так і громади місцевого самоврядування (за теперішньою термінологією), а також національні об'єднання на рівні держав зі світовою спільнотою дружніх країн.

Що є мир? Мир є одним з базових загальнолюдських цінностей, який потребує постійного захисту задля збереження життя на Землі [1, с. 540].

У Вченні Жива Етика «Мир – це вінець співпраці. Знаємо багато рівнозначних понять: співпраця, співдружність, община, кооператив, – ті самі сердечні об'єднуючі основи, як маяки у темряві» [8, с. 234].

Отже, для України, як ніколи, актуальним є формування нової моралі, яка б базувалася на національних культурних традиціях і загальнолюдських духовних цінностях, що дало б новий зміст освіти, його світоглядне спрямування, ціннісну палітру. Духовним же стрижнем змісту української освіти є виплекана поколіннями, науково обґрунтована й вивірена практичним досвідом *національна ідея*, становлення й зміцнення незалежної держави, розвиток вільної особистості, співпраця з усім цивілізованим світом [2, с. 9].

Висновок. Підсумовуючи та беручи до уваги все вищевикладене, пропонуємо сформулювати українську національну ідею наступним чином, яка полягає у тому, що Україна є суверенною, демократичною та соціальною державою, в якій суспільство поєднується на основі віри і служінню Богові, сформованої моралі на засадах вищих духовних цінностей і національних культурних надбань, ідеї життя її вільних громадян по волі, з притаманним почуттям любові, де панує правда і справедливість, гармонія і краса, що сприяють співпраці всіх її верств, в якій кожна людина має можливості для вільного розвитку та реалізації своїх природних здібностей і талантів, що спрямовуються на благо нинішнього і майбутніх поколінь, на збере-

ження й поліпшення природного довкілля, внесенні місії миру на Землі та має за мету створення однієї із провідних найрозвинутіших держав світу.

Перспективи реалізації даних висновків та їх подальшого дослідження. З даного дослідження маємо можливість стверджувати про наступне. Молода людина – це окрема вільна особистість, якій притаманні природні духовні якості та здібності. Завданням освіти є сприяння їх розвитку, у допомозі сформувати цілісний світогляд на основі визначених в українському суспільстві системи духовних цінностей. Запропоновані у даному дослідженні виховний ідеал української молоді та українська загальнонаціональна ідея можуть бути покладені за основу при формуванні пріоритетів розвитку української освіти у вихованні учнівської молоді.

Список використаних джерел

- Андрущенко В. П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу : у 2 кн. Кн. 2 : Філософія новітнього державотворення. 3-тє вид., випр., допов. Київ : Знання України, 2018. 648 с.
- Андрущенко В. Освіта як чинник подолання духовної кризи сучасної цивілізації. Вища освіта України. 2018. № 3. С. 5–13.
- Ільїн В. В. Олесь Бердник – вічна сила духовності. Бердник О. Вибрані твори. Київ : Книга, 2007. С. 5–14.
- Каганець І. В. Аріїський стандарт. Українська ідея епохи великого переходу. Київ : А.С.К., 2004. 336 с.
- Ми з України: 10 думок Григорія Сковороди про Батьківщину, правду та життя. Вечірня Полтава. 2022. 11 трав., № 14 (1519). С. 5.
- Настенко Н. Реалізація програми «Система виховання учнівської молоді на період до 2012 року» в регіоні. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 6 (45). С. 72–75.
- Рерих Е. И. Листы Сада Мории. Учение Живой Этики. Талсы : Латвийский Фонд Культуры, 1989. 165 с.
- Рерих Е. И. Община. Учение Живой Этики. Москва : Междунар. Центр Рерихов, 1994. 239 с.
- Сковорода Г. Про читання в міру: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи : 2 кн. Кн. 2. Київ, 1994. 480 с.
- Сухолинский В. А. Избранные педагогические произведения в 3 кн. Кн. 3. Москва : Педагогика, 1981. 638 с.

References

- Andrushchenko, V. P. (2018). *Orhanizovane suspilstvo: problema orhanizatsii ta suspilnoi samoorhanizatsii v period radykalnykh transformatsii v Ukraini na rubezhi stolit: Dosvid sotsialno-filosofskoho analizu [Organized society: the problem of organization and social self-organization in the period of radical transformations in Ukraine at the turn of the century: Experience of socio-philosophical analysis]* (Book 2: Filosofiia novitnoho derzhavotvorennia). Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
- Andrushchenko, V. (2018). *Osvita yak chynnyk podolannia dukhovnoi kryzy suchasnoi tsyvilizatsii [Education as a factor in overcoming the spiritual crisis of modern civilization]*. *Vyshcha osvita Ukrainy [Higher education of Ukraine]*, 3, 5-13 [in Ukrainian].
- Ilin, V. V. (2007). *Oles Berdnyk – vichna syla dukhovnosti [Oles Berdnyk is an eternal force of spirituality]*. In O. Berdnyk, *Vybrani tvory [Selected works]* (pp. 5-14). Kyiv: Knyha [in Ukrainian].
- Kahanets, I. V. (2004). *Ariiskyi standart. Ukrainska ideia epokhy velykoho perekhodu [Aryan standard. The Ukrainian idea of the era of great transition]*. Kyiv: A.S.K. [in Ukrainian].
- Myz Ukrainy: 10 dumok Hryhoriia Skovorody pro Batkivshchynu, pravdu ta zhyttia [We are from Ukraine: 10 thoughts of Hryhoriy Skovoroda about the Motherland, truth and life]*. (2022). *Vechirnia Poltava*, 14 (1519), 5 [in Ukrainian].
- Nastenko, H. (2004). *Realizatsiia prohramy «Systema vykhovannia uchnivskoi molodi na period do 2012 roku» v rehioni [Implementation of the program «School youth education system for the period until 2012» in the region]*. *Imidzh suchasnoho pedahoha [The image of a modern teacher]*, 6 (45), 72-75 [in Ukrainian].
- Rerykh, E. Y. (1989). *Lysty Sada Moryy. Uchenye Zhyvoi Etyky [Leaves of Morya's Garden. The Teaching of Living Ethics]*. Talsy: Latvyskiy Fond Kultury [in Russian].
- Rerykh, E. Y. (1994). *Obshchyna. Uchenye Zhyvoi Etyky [Community. The Teaching of Living Ethics]*. Moskva: Mezhdunarodnyi Tsentr Rerykhov [in Russian].
- Skovoroda, H. (1994). *Pro chytannia v miru: Traktaty. Dialohy. Prytchi. Pereklady. Lysty [About reading in moderation: Treatises. Dialogues. Parables Translations. Letters]* (Book 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Sukhomlynskiy, V. A. (1981). *Izbrannye pedagogicheskie proizvedeniia [Selected pedagogical works]* (Book 3). Moskva: Pedahohyka [in Russian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 27.08.2022